

שרה אוסצקי-לזר

ממשבר לצמיחה: איך עוצבה התנועה הלאומית הפלסטינית מחדש בעקבות הנכבה?

הייתה מובילה את הפלסטינים לקבלת החלטת החלוקה, למניעת המלחמה, להקמת מדינה לצד מדינת ישראל ולצמיחה לאומית וחברתית? האם ניתן לתלות את האשם במצבם הנוכחי בכישלונה של אותה מנהיגות לקרוא את המציאות ולהגיע לפשרות היסטוריות? האם ההיסטוריה של אזורנו הייתה שונה אילו היו בו מנהיגים אחרים? ומכאן – האם ניתן לגזור גזרה שווה ולהסיק מן העבר מסקנות על מה שקורה היום?

שמש הוא חוקר יסודי ומעמיק של החברה הפלסטינית בזכות כמה תכונות ייחודיות: היכרותו האינטימית עם נושאי מחקריו; שליטתו המוחלטת בשפה הערבית המסייעת בידו לנתח את שלל המקורות החסויים והגלויים; יכולתו לשמור על ניטרליות מדעית למרות היותו ישראלי ומעורב בסכסוך; ראייתו ההיסטורית והאזורית הרחבה; שליטתו בידע שהצטבר במהלך השנים, כולל בספרות המחקרית הפלסטינית עצמה, וכן יכולתו להגיע למסמכים ולתעודות שלא כולם נמצאים בארכיונים הממוסדים. הוא אינו כותב זאת במפורש, אך ניתן להבין מבין השורות כי מסמכים רבים הגיעו אליו מאוספים פלסטיניים פרטיים שנתפסו בידי ישראל, או שהתגלגלו לידיו בדרכים עקלקלות בעת שירותו בחיל המודיעין. לאחר סיום המחקר הוא הפקיד חלק גדול מן האוצר הזה בארכיון בן-גוריון בשדה-בוקר, אך כפי שהוא עצמו מודה, תעודות מקוריות בערבית שהשתמש בהן עדיין אינן נגישות לחוקרים (עמ' 6), אם כי הוא מביא תצלומים של חלקן בנספח לספר, מה שמגדיל עוד יותר את נפחו (שמונים עמודי תעודות בערבית!).

התוצאה מדברת בעד עצמה: המחקר נשען על יסודות מוצקים של מקורות כתובים, וטענותיו מבוססות על המקורות עצמם ואינן בגדר השערות בלבד של המחבר. ההיצמדות הזאת למסמכים מסבירה גם את ההיקף העצום של ספר זה ושל

משה שמש, התחייה הלאומית הפלסטינית: בצל משבר מנהיגות מהמופתי עד שקירי, 1967-1937, קריית שדה-בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשע"ב, טז + 688 עמ'

שמונה שנים לאחר פרסום מחקריו המקיף 'מהנכבה לנכסה', שבו עסק בפירוט בלאומיות הפלסטינית בעשור שבין 1957 ל-1967 ובתפקידו של גמאל עבד אלנאצר, נשיא מצרים, בסכסוך הישראלי-ערבי בתקופה שקדמה למלחמת ששת הימים,¹ מפרסם הפרופ' משה שמש ספר עב כרס נוסף, המעמיק חדרור לנבכייה של הלאומיות הפלסטינית. הפעם הוא בוחר לחזור עוד עשרים שנה לאחור ולשים את הדגש על המנהיגות הפלסטינית, ובמיוחד על שני אישים בולטים שהובילו את עמם באותן שנים – המופתי חאג' אמין אלחסיני ואחמד שקירי. כבר מכותרת הספר מובן כי המחבר סבור שהשניים כשלו במנהיגותם, ומאליה עולה השאלה שהיסטוריונים שואלים את עצמם לאורך דורות: האם המנהיג הוא זה שעושה את ההיסטוריה, או שהנסיבות ההיסטוריות הן שמצמיחות מנהיגים? האם ייתכן שמנהיגות אחרת

1 מ' שמש, מהנכבה לנכסה: הסכסוך הערבי-ישראלי והבעיה הלאומית הפלסטינית 1957-1967: דרכו של נאצר למלחמת ששת הימים, קריית שדה-בוקר תשס"ד.

מרכזי. ובניגוד לתזה של חוקרים חשובים שטענו עד כה כי שנות החמישים היו שנים של תרדמה וחוסר מעש, הוא מוכיח כי דווקא בשנים הללו פרחו ניצני הלאומיות שהנצו בתקופת המנדט, ושלאחר הפסקה בשנים 1948-1949 גדלו והתעצמו, וכך היו השנים הללו תקופה מעצבת לתנועה הלאומית הפלסטינית. שמש מפנה זרקור חשוב אל עומקה ומרכזיותה של הנכבה בזיכרון הקיבוצי הפלסטיני, דבר שישראלים רבים אינם מבינים או אינם רוצים להבין. זכר הנכבה הועבר מדור לדור, ולדבריו היא 'הפכה לצייר מרכזי בהתייחסות הערבית והפלסטינית לסוגיה הלאומית [...] ומכאן גם לכל פתרון לבעיה הלאומית של הפלסטינים' (עמ' 507).

במקביל, כותב שמש, הניכור מן הסביבה הערבית שבתוכה שהו כפליטים, הבידוד שסבלו ממנו, חוסר הרצון של החברות הערביות לקלוט אותם והעוני והסבל שהיו מנת חלקם – דווקא אלה יצרו תודעה של שותפות גורל ותרמו לסולידריות החברתית ולהישרדות. תכונות אלה, יש לומר, מאפיינות את החברה הפלסטינית עד היום, ומאפשרות ליחידים שבתוכה לעמוד בקשיים עצומים, הן כפליטים והן כעם תחת שלטון כיבוש.

פרק מיוחד מקדיש שמש לפלסטינים בגדה המערבית תחת השלטון ההאשמי. גם כאן הוא מאתגר את הדימוי המקובל שירדן, המדינה הערבית היחידה שנתנה לפלסטינים אזרחות, וששילבה אותם בכל מערכות החברה והשלטון, הצליחה להפוך אותם לירדנים ולגרום להם להפנות עורף לזהותם הפלסטינית. לטענתו תהליך הירדניזציה הכפוי נכשל כמעט מראשיתו, ו'אחדות שתי הגדות' מעולם לא הייתה קיימת מחוץ למסמכים הירדניים הרשמיים (עמ' 287).

תרומה נוספת של המחקר היא הפרשנות שמש לדמותו השנויה במחלוקת של אחמד שקירי.

קודמו – יחד כ־1,500 עמודים גדושים וצפופים, הכוללים מאות עמודי הערות, מפתחות ונספחים. אחת המסקנות המעניינות של המחקר היא ששני תהליכים סותרים לכאורה הצמיחו מלמטה תנועה לאומית פלסטינית תוססת וסולידריות חברתית יוצאת דופן. דווקא משבר המנהיגות, טוען שמש, הכריח את בני דור הנכבה המפורר להתלכד סביב רעיון השיבה (אלעזרה), לפתח תודעה פוליטית חזקה וכושר עמידה ולהצמיח מתוכם תנועה לאומית מיליטנטית. בניגוד לדימוי השגור של עם גולה, מפורז ושבור, מצייר כאן שמש תמונה של תחייה וגיבוש לאומיים, שצעירים משכילים פלסטינים מילאו בהם תפקיד

מעניינת במיוחד הטענה של שמש – שנמנה שנים רבות עם קהיליית המודיעין – שלאורך שנים לא העריכו נכונה המודיעין הישראלי, הפוליטיקאים וגם חלק מחוקרי האקדמיה את התהליכים שקרו בקרב הפלסטינים ואת צמיחתה של תנועתם הלאומית. הערכות מוטעות שהפחיתו בחשיבות ההתפתחויות הללו הובילו את ישראל לפיתוח אשליות דוגמת האופציה הירדנית או לאמונה שדיכוי בכוח של הארגונים המזוינים יביא קץ להתעוררות הלאומית. לדבריו הממסד הישראלי על כל שלווחותיו לא השכיל להבין גם את הקשר ההדוק בין הסכסוך הישראלי-ערבי לבין הסכסוך הישראלי-פלסטיני ואת עומק המחויבות והקשר של מדינות ערב לבעיית פלסטין. הוא כותב בנחרצות כי 'אי הבנה זאת את העולם הערבי הייתה ביסוד ההפתעות המרובות שהופתעה המערכת הישראלית ממהלכים מדיניים וצבאיים ערביים או פלסטיניים' (עמ' 507). מעניין לדעת לאילו אירועים בדיוק הוא מתכוון, אך דווקא בעניין זה אין הוא מפרט.

בסיכום המחקר, כמו בקודמו, לא נרתע המחבר מלהביע את דעתו בסוגיות הפוליטיות הלוהטות העומדות לפתחנו. בספרו הראשון סיכם את סוגיית הסכסוך הישראלי-פלסטיני בשלוש בעיות הדורשות פתרון: הטריטוריה, ירושלים וזכות השיבה. הוא הסביר שם כי ירושלים היא בעיה כלל-ערבית ואסלאמית ולא רק פלסטינית, ולכן פתרונה יסלול את הדרך למציאת פשרות בבעיות האחרות. במחקר הנוכחי הוא מציג לקוראים הישראלים את המציאות הפנים-פלסטינית הקשורה לצמיחת הדור השלישי לנכבה, שגרל על מורשת המאבק המזוין, אך עבר מהפך ומבקש להשיג פתרון מדיני בדמות הקמת מדינה פלסטינית בשטחי הגדה המערבית ורצועת עזה, כולל ירושלים המזרחית. בכך הוא מפרך את ההנחה המקובלת ש'אין פרטנר'. המחבר מזהיר כי

על חאג' אמין אלחסיני נכתבו כבר ספרים ומחקרים לרוב, אך שקירי לא זכה להתייחסות מחקרית רצינית, ונדחק במידה מסוימת לשולי ההיסטוריה הפלסטינית, אף שהוא זה שהקים את אש"ף, וכדברי שמש 'הצליח להקים ממסד פלסטיני יש מאין, תוך יכולת ראויה לציון להתגבר על הקשיים שהונחו לפניו בזירה הפלסטינית ובזירה הערבית' (עמ' 392). לאחר פרישתו/סילוקו מן החיים הפוליטיים התמסר שקירי לכתבה, והותיר אחריו עשרות יומנים וספרים אוטוביוגרפיים, מה שאפשר למחבר לעקוב אחר התפתחותו המחשבתית והמדינית (בנו של שקירי הקים אתר אינטרנט לזכרו, וכל ספריו נגישים ברשת במלואם). וכך מפרש שמש את דמותו ההפכפכה ואת דימויו המקובל:

עם ראשית גלגולו של רעיון הישות הפלסטינית היה שקירי דמות מוכרת בציבוריות הערבית ואחד מהבולטים והחשובים שבאישים הפלסטינים [...] כהונתו בליגה הערבית כסגן המזכ"ל ושירותו הממושך באו"ם הוציאו לו שם של מדינאי בעל נסיון ושל מייצג נאמן של האינטרס הערבי, ובעיקר הפלסטיני. בנתונים האלה, דרכו של שקירי להשתלבות במהלכים הערביים באשר לרעיון החיאתה של הישות הפלסטינית היתה מהירה וטבעית (עמ' 387).

שמש מתאר את יחסיו המורכבים של שקירי עם מנהיגי ערב ואת כושר התמרון שלו, שכלל גם עיגול פינות ואמירת חצאי אמתות לאנשים שונים בסיטואציות שונות כדי להשיג את מטרותיו. לאחר תקופת הזוהר של מנהיגותו, בשנת 1964, דעך כוכבו של שקירי בשנים שלאחר מכן, בעיקר בשל התפתחות אופוזיציה פנים-פלסטינית שקראה תיגר על דרכי הניהול שלו ועל נטייתו לרכז בידי סמכויות יתר ולהחליט לבדו. בסופו של דבר מה שהכריע את מעמדו היה עלייתו של ארגון הפת"ח בראשות יאסר ערפאת, שייצג דור חדש ואסטרטגיה חדשה של שחרור פלסטין בדרך המאבק המזוין בלא תלות במדינות ערב.

לסיום ברצוני להפנות קריאה ובקשה לכלל המחברים והוצאות הספרים המפרסמים מחקרים בנושאים ערביים. משום מה השתרש במקומותינו זה עידן ועידנים המנהג – הפסול בעיניי – לכתוב ביבליוגרפיה של מקורות ערביים באותיות עבריות מנוקדות ומתוך הקפדה על תעתיק מדויק. לא ברור מה פשר המנהג הזה ומה תכליתו. האם יעלה מישהו על דעתו לכתוב מראי מקום למקורות באנגלית, בצרפתית או בכל שפה אירופית אחרת באותיות עבריות? ממה נפשך, מי שאיננו קורא ערבית ממילא לא ישתמש במקורות הללו, ומי שיכול לפנות אל המקורות החשובים הללו בערבית, לבחון אותם ולהשתמש בהם, ממילא יעדיף לקבל את המקור כפי שהוא, ויטיב לאתרו אם ייכתב בערבית. ראוי היה שמחקר זה, המבוסס ברובו על חומר ערבי, ייתן לשפה זו את הכבוד הראוי. קהל היעד שאליו כיוון שמש בהקדישו שמונים עמודים בנספחים לתעודות ערביות בשפת המקור, הוא גם הקהל שיעיין במקורותיו האחרים בערבית. כתיבת שם המקור באותיות עבריות אפילו בלי לתרגם את כותרתו לעברית היא מעשה לא אקדמי וחסר תועלת. אם בכל זאת רוצים לשרת את מי שאינם מסוגלים לפענח אות ערבית, יש להצמיד למראה המקום שייכתב באותיות ערביות, תרגום לעברית, וכך לפחות יידעו הקוראים העבריים על מה כתבו חוקרים ומחברים ערבים, וכמה ידע הם מפסידים בשל החומה הניצבת בינם לבין שפת העם השכן.

'קפאון ממושך בתהליך המדיני והעדר התקדמות משמעותית בהשגת יעד זה עלולים להביא את ההנהגה הפלסטינית הרשמית לנקוט מהלכים מדיניים חד-צדדיים ואף לפנות למהלכים סמי-אלימים, ובשלב שלאחר מכן גם לצעדים אלימים ממש, בכלל זה של האוכלוסיה הפלסטינית עצמה' (עמ' 509). דומה שנבואה זו מתחילה להגשים את עצמה בימים אלה.

קשה להגזים בחשיבותו של מחקר אמין ומבוסס על התנועה הלאומית הפלסטינית, שלישראל יש סכסוך מתמשך עמה, סכסוך שפתרונו עדיין אינו נראה באופק. חיוני שכל העוסקים במלאכת החתירה לפתרון או משפיעים עליה – פוליטיקאים, אנשי צבא ומודיעין, פעילי החברה האזרחית, עיתונאים, מחנכים ולמעשה כלל הציבור בישראל – יבינו לעומק את שכנינו, ומתוך הבנה זו אולי תצמח פשרה היסטורית.

דא עקא שכאן בדיוק חולשתו של הספר – פירוט היתר שלו וההיקף הרחב מדי הופכים אותו לבלתי נגיש לרוב הקוראים. כרי שמחקרו ישפיע באמת וישמש לא רק את קהילת החוקרים, הייתי מציעה למחבר לכתוב גרסה מקוצרת בת חמישים-שבעים עמודים ובה עיקרי הממצאים החשובים. גרסה זו, מעין דיוקן או תעודת זהות של הלאומיות ושל החברה הפלסטינית בעבר ובמיוחד בהווה, כדאי שישגר בתפוצה רחבה לפתחם של הנוגעים בדבר, בצירוף המלצותיו ואזהרותיו. כך יש סיכוי שהמחקר לא יישאר במגדל השן האקדמי אלא ישפיע בפועל על המתרחש בשטח.